

प्रकरण दुसरे

आध्यात्मिक कीर्तनांचे स्वरूप आणि वाङ्मयीन विशेष

प्रास्ताविक

प्रस्तुत प्रकरणांमध्ये आपल्याला मारुती महाराजांच्या कीर्तनांचा अभ्यास करावयाचा आहे. मारुती महाराज यांनी वारकरी संप्रदायाच्या कीर्तन परंपरेचा अत्यंत व्यापकपणे विचार केलेला दिसतो. त्यामुळेच मूर्तीजापूर, टाकरखेडा, भातुकली इ. शेकडो गावामध्ये दशमी, एकादशी, द्वादशी या दिवशी व त्याचबरोबर ज्ञानदेव, मुक्ताबाई, एकनाथ, तुकाराम इ. संतांच्या पुण्यतिथी दिवशी महाराज कीर्तन करीत असत.

त्यांच्याबरोबर त्या वेळी पन्नास-साठ टाळकऱ्यांचा मेळा असे. लक्ष्मण पाटील नावाचा महाराजांचा भक्त होता. त्याची मुले पुंडलिक व चंद्रकांत मृदंग वाजवीत. महाराजांचे पुत्र गोविंद महाराज आणि मुरलीधर बाबू अभंग म्हणत. म्हसू नावाचा भक्त वीणावादन करी. त्याचवेळी कै. डॉ. विठ्ठलराव व्यं. गायकवाड यासारखे महाराजांचे सुशिक्षित भक्त त्यांच्याबरोबर असत. ते महाराजांची कीर्तने चालू असताना कीर्तनाचा आशय लिहून घेत व नंतर महाराजांना दाखवीत. महाराज त्यात काही सुधारणा करून देत असत. अशी एकूण पाचशे पंचवीस कीर्तने लिखित स्वरूपात माकनेर संस्थान मध्ये उपलब्ध आहेत. त्यातील काही कीर्तने यथावकाश संस्थांकडून प्रकाशितदेखील करण्यात आलेली आहेत. या कामी महाराजांचे भक्त सौ. विजया बांबल, श्री. वामनदेव, श्री. ओमप्रकाश देशमुख यांचे योगदान मोलाचे ठरलेले आहे. इ. स. १९३३ ते १९३८ या कालखंडातील ही कीर्तने आहेत. संस्थानचे विद्यमान उपाध्यक्ष श्री. ओमप्रकाश देशमुख यांनी ही कीर्तने अभ्यासासाठी उपलब्ध करून दिली.

महाराजांची ही कीर्तने म्हणजे त्यांनी चालू ठेवलेल्या वारकरी चळवळीचे ती 'अमर खून' आहे. कारण या वारकरी वाङ्मयाच्या चळवळी संदर्भात डॉ. दत्तात्रय पुंडे म्हणतात,

“वारकरी पंथ ही एक धार्मिक असली तरी जीवनाशी बांधिलकी स्वीकारलेली चळवळ आहे. सर्वच चळवळींचे वाङ्मय हे नेहमी चळवळींची तत्त्वे, तंत्रे आणि आचार यांचाच आविष्कार करणारे असते आणि वारकरी वाङ्मय हे याला अपवाद नाही. वारकरी वाङ्मय हे वारकरी चळवळींशी म्हणजे वारकरी पंथाशी इतके इमान राखून आहे की, आजच्या काळात वारकरी वाङ्मय हीच वारकरी पंथाची एकमात्र ओळख आहे.”^१

थोडक्यात, मारुती महाराजांची कीर्तने म्हणजे वारकरी वाङ्मयाची चळवळ होती. या कीर्तनांचा अभ्यास करण्यापूर्वी कीर्तन संस्थेचा इतिहास, महाराष्ट्रातील कीर्तन संस्थेचा विस्तार, वारकरी संतप्रभावळीचे कीर्तनविचार व प्रसार कार्य यांचा थोडक्यात परामर्श घ्यावा लागेल.

भारतीय संस्कृतीत कीर्तन परंपरा नारद मुनींच्यापासून मानली जाते. भक्ती प्रसार, समाजप्रबोधन हा मुख्य उद्देश असणाऱ्या या कीर्तनपरंपरेचे प्रमुख तीन प्रकार मानले जातात. पुढे स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात कीर्तनातील समाजमनाला गवसणी घालण्याचे सामर्थ्य लक्षात आल्यानंतर राष्ट्रीय कीर्तन या चौथ्या प्रकाराचा या परंपरेत समावेश झाला. त्यामुळे १) नारदीय कीर्तन २) वारकरी कीर्तन ३) रामदासी कीर्तन ४) राष्ट्रीय कीर्तन असे कीर्तनाचे प्रमुख चार प्रकार मानले जातात. या प्रकारांचे स्वरूप स्थूल मानले पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१. नारदीय कीर्तन

या कीर्तनपरंपरेचा आरंभ देवर्षी नारदांपासून झालेला आहे असे मानले जाते. या संप्रदायाच्या कीर्तनात ‘पूर्वरंग’ व ‘उत्तररंग’ असे दोन भाग असतात. निरूपणाचा अभंग आणि निरूपण याला ‘पूर्वरंग’ आणि उदाहरणादाखल एखादे आख्यान सांगितले जाते त्याला ‘उत्तररंग’ असं म्हटले जाते. या कीर्तनपरंपरेत वेद, पुराणे, संत, पंत व तंत काव्ये यांचा उपयोग केला जातो. विशेषतः संस्कृत श्लोकाचा वापर केला जातो.

पूर्वरंगात निळोबांचा अपवाद वगळता तुकारामापर्यंतच्या संतांचे अभंग घेतले जातात. दोन रंगांच्यामध्ये कीर्तनकाराला हार घातला जातो. सर्वांना बुक्का लावला जातो. शेवटी

आख्यानाचे पर्यावसन आरंभीच्या निरूपणाच्या अभंगात करून तो अभंग आणि 'हेच दान देगा देवा' हा तुकारामांचा अभंग म्हणून आरती केली जाते.

तंबोरा, टाळ, पखवाज, हार्मोनियम, पेटी, झांज वाजविणारे लोक कीर्तनकारला साथ देत असतात. कीर्तनकारासाठी वेगळी बैठक असते. त्यावर उभा राहून तो कीर्तन करतो. त्याला नारदाची गादी असे संबोधून त्याचे वेगळेपण श्रद्धेने जपले जाते. विनोद, शाब्दिक कोट्या व संगीताची साथ घेऊन हे कीर्तनकार निरूपणातील तत्त्वविवेचनामध्ये श्रवणीयता, रमणीयता आणतात.

या नारदीय कीर्तनपरंपरा चालविणारी काही कीर्तनकारांची घराणी दिसतात. नारायणराव काणेबुवा, विनायकबुवा भागवत, नाना बुवा बडोदेकर, निजामपूरकर बुवा अशा कीर्तनकारांनी महाराष्ट्रातील कानाकोपरा आपल्या कीर्तनांनी, श्रद्धामय अंतःकरणाने जागृत केलेला दिसतो.

२. वारकरी कीर्तन

चंद्रभागेच्या वाळवंटापासून ते महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यात लोकप्रिय असलेले कीर्तन म्हणजे वारकरी कीर्तन. 'सुंभाचा करदोटा रकट्याची लंगोटी । नामा वाळवंटी कीर्तन करी ।' हे वचन प्रमाण मानून वारकरी कीर्तनकार फेटा, अंगावर उपरणे, लांब बाह्यांचा सदरा, पांढरे धोतर असा साधा पोशाख ते करतात. कपाळी उभे गंध, मधोमध बुक्का, चंदनाची मुद्रा, गळ्यात तुळशीमाळ असणारा वारकरी कीर्तनकार सर्वांच्यामध्ये आकर्षक ठरतो.

वारकरी कीर्तनात टाळ, पखवाज, पेटी अशी वाद्य साधने असतात. बुवा कीर्तनात उभे राहण्यापूर्वी टाळकरी भजन म्हणतात. बुवा कीर्तन गादीवर उभे राहिल्यावर वीणेकऱ्यांना व श्रोत्यांना वंदन करून वीणा आपल्या गळ्यात घालून घेतात. ॥जय जय राम कृष्ण हरी ॥ च्या गजरात भजनाने कीर्तनाची पार्श्वभूमी तयार केली जाते. भजन समाप्तीनंतर नमन सुरू होते. 'रूप पाहता लोचनी । सुख आले वो साजणी ।' किंवा 'सुंदर ते ध्यान । उभे विटेवरी । कर

कटावरी । ठेवूनिया ।’ असे ज्ञानोबा ते तुकोबा, निळोबा या संतांपर्यंतचे अभंग नमनासाठी घेतले जातात.

‘पुंडलिका वर दे हरि विठ्ठल, श्री ज्ञानदेव तुकाराम’, ‘श्री ज्ञानदेव तुकाराम’, ‘पंढरीनाथ महाराज की जय’ असा हरिनामाचा जयजयकार करीत, सांप्रदायिक अभंग, गाथेतील दाखले देऊन अभंगांचे विवरण केले जाते.

भजन, गायन, वादन, नर्तन यांबरोबर व्यवहार प्रपंचातील दाखले, उपरोध ऊपहास त्यामुळे निरूपणात मनोरंजकता येते व प्रबोधन सुलभ होत जाते. त्यामुळे श्रोत्यांचे भक्तांमध्ये कधी रूपांतर होते कळत देखील नाही. नामदेव, एकनाथ यांच्यापासून सुरू असलेली ही परंपरा सोनोपंत दांडेकर, विष्णुबुवा जोग, धुंडा महाराज देगलूकर, सातारकर बुवा यांच्यापर्यंत सुरू असून, त्याचबरोबर ज्ञात, अज्ञात अनेक वारकरी महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यात मोठ्या भक्ती भावाने या परंपरेची सेवा करताना आढळतात.

३. रामदासी कीर्तन

या कीर्तन परंपरेचे आद्य कीर्तनकार रामदास स्वामी आहेत. रामदासी कीर्तनकार भगवी कफनी घालतात तर काही कीर्तनकार भगवा फेटा बांधतात. काहीजण रामदासी पद्धतीचे उपरणे गळ्याभोवती गुंडाळतात. जटा-दाढी वाढवितात. बोटातल्या झांजा, झांजचिपळ्या या प्रमुख वाद्याबरोबर पेटी, तबला या वाद्य मेळ्याचा वापर करतात. ‘श्रीराम जय राम जय जय राम’ किंवा ‘रामदास गुरू माझे आई । मजला ठाव द्यावा पायी ।’ असे भजन करतात. पूर्वरंगात रामनामाचे महात्म्य व रामभक्तीचे महत्त्व विशद केले जाते व उत्तररंगात आख्यान सादर केले जाते. आख्यानात संत रामदास, त्यांचे कार्य, त्यांचे शिष्य, भक्त यांचेच वर्णन प्रामुख्याने असते. उत्तररंगानंतर श्रीरामाची, मारुतीची, रामदासाची आरती होते. ‘शुकासारखे पूर्ण वैराग्य ज्याचे...’ हा श्लोक म्हणून संप्रदायातील देवदेवतांचा नामगजर करून बुवा साष्टांग नमस्कार घालतात व कीर्तन समाप्त होते.

४. राष्ट्रीय कीर्तन

‘राष्ट्रीय कीर्तन’ याची गणना सांप्रदायिक कीर्तनात होत नसून, तो एक अलिकडे निर्माण झालेला प्रकार आहे. टाळ, मृदंग, दिमडी, खंजीर या वाद्यांच्या साहाय्याने हे कीर्तन केले जाते. या कीर्तनात वारकरी कीर्तन व नारदीय कीर्तन या दोन कीर्तन पद्धतींचा समन्वय साधला जातो.

पारंपरिक पौराणिक आख्यानापेक्षा राष्ट्रपुरुष, लोकोत्तर पुरुष यांची आख्याने लावली जातात. देव, देशप्रेमापोटी स्वतःच्या सर्वस्वाचा त्याग करून स्वातंत्र्याच्या होमात झोकून देणाऱ्या वीरमाता, वीरकन्या, वीरपुत्रांची गाथा आख्यान रूपाने सांगून लोकमानसात स्फूर्ती निर्माण करण्याचे काम राष्ट्रीय कीर्तनकार करित आलेले आहेत. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांसारख्या राष्ट्रीय कीर्तनकाराने स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात निर्माण केलेला स्फुल्लिंग आजही जनमानसात धगधगतो आहे. तर संत गाडगे बाबासारख्या कीर्तनकाराची ‘समाजप्रबोधनाची धार’ अजूनही तळपताना दिसते.

बदलत्या काळातील आव्हाने ओळखून राष्ट्रीय कीर्तनातून अंधश्रद्धा निर्मूलन, ग्रामस्वच्छता, कुटुंब नियोजन, साक्षरता इ. सामाजिक विषयांना स्पर्श करित समाजप्रबोधनाचे काम ही कीर्तन संस्था करताना दिसते. यातून या संस्थेचे महत्त्व कालातीत आहे. याची जाणीव होते. या संदर्भात औंधचे राजे पंतप्रतिनिधी यांचे विचार महत्त्वाचे वाटतात. “कीर्तन कशासाठी? समाजातील तरुण स्त्री-पुरुष सुधारण्यासाठी, आपला समाज, आपले राष्ट्र पुढे जाणे, त्याला आर्थिक, औद्योगिक, कृषिकर्मविषयक आणि राजकीय स्वातंत्र्य मिळावे. खऱ्या धर्माचा प्रसार तरुण पिढीमध्ये व्हावा यासाठी कीर्तन आहे. अज्ञानांना ज्ञानी करून राष्ट्रकार्य करावे यासाठी त्यांना तयार करावे म्हणून उपदेश करण्याकरिता हरिदासाची गादी आहे.”^३

अशाप्रकारे कीर्तनाचे प्रकार पाहिल्यानंतर स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात कीर्तन संस्थेसंदर्भात व्यक्त झालेले विचार व तिचा झालेला विस्तार आपणाला पाहता येईल.

महाराष्ट्रामधील कीर्तन संस्थेचा विचार व विस्तार

आध्यात्मिकदृष्ट्या 'कीर्तनाचे सामर्थ्य' जसे संतांनी ओळखले होते तशाचप्रकारे अलिकडील स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील समाजसुधारक, क्रांतिकारक विचारवंत यांनीदेखील सामाजिक व राजकीय दृष्टिकोणातून कीर्तनाचे महत्त्व ओळखून वेळप्रसंगानुसार आपली मते मांडलेली दिसतात. उदा. स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांनी एकेठिकाणी म्हटले आहे. 'कीर्तनसंस्था हे सत्प्रचाराचे अप्रतिम साधन असून, गायन, वादन, वक्तृत्व, विनोद, गांभीर्य आणि हृदयस्पर्शी आपुलकी इ. मिलाफ असल्याने असा संयोग कीर्तनाव्यतिरिक्त आढळत नाही'.

ल. रा. पांगारकरांनी एके ठिकाणी म्हटले आहे. 'यवनांच्या काळात झालेली धार्मिक गळचेपी कीर्तनकारांनी थांबवली. कीर्तनकारांची धर्मसेवा ही राष्ट्रसेवा होती'.

अशाच प्रकारची मते लोकमान्य टिळक, कृ. प्र. खाडिलकर, औंधचे राजे श्रीमंत भगवानराव पंतप्रतिनिधी यांनी मांडलेली आहेत. त्याचे तात्पर्य असे आहे की, 'राष्ट्रीय कार्यासाठी कीर्तनच उपयुक्त आहे'. 'सुप्त पुरुषार्थ कीर्तनामुळेच जागृत होतो'. 'कीर्तन संस्था हे सत्प्रचाराचे अप्रतिम साधन आहे'.

कीर्तन विषयावरील ग्रंथसंपदा

मुद्रणपूर्व कालखंडामध्ये नारदीय, रामदासी व वारकरी कीर्तनकारांनी मौखिक परंपरेने कीर्तनपरंपरा जतन करून ठेवली व तिचा प्रचार व प्रसार केला. म्हणूनच डॉ. यशवंतराव पाठक म्हणतात, 'पाठांतराच्या सामर्थ्यावर सारे प्राचीन वाङ्मय कीर्तन संस्थेने जिवंत ठेवले. म्हणून कीर्तन संस्था ही वाङ्मय जिवंत ठेवणारी प्रकाशन संस्था होती'.^३ मुद्रोणोत्तर कालखंडात कीर्तनाचे धार्मिक, सामाजिक, राजकीय महत्त्व ओळखून त्यावर ग्रंथसंपदा निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला गेला. त्याचाच एक भाग म्हणून औंध संस्थानचे राजे श्रीमंत बाळासाहेब पंतप्रतिनिधी यांचा 'कीर्तन सुमनहार' हा ग्रंथ इ. स. १९२६ मध्ये प्रकाशित झाला. प्रा. श्री. वि. परांजपे (रामदासी कीर्तनकार) यांचा 'कीर्तन सुधाधारा' हा ग्रंथ १९३७ मध्ये

प्रकाशित झाला. श्री. रावजी गोंधळेकरांनी इ. स. १९४२ मध्ये 'कीर्तन तरंगिरणी' हा ग्रंथ प्रकाशित केला. सोनोपंत दांडेकर यांनी 'वारकरी सांप्रदायिक कीर्तनमाला' वारकरी कीर्तन पद्धती अभंग संकीर्तन हे ग्रंथ प्रकाशित केले. ह. भ. प. हरेरामपंत यांनी इ. स. १९८३ मध्ये 'कीर्तन मालिका' हा ग्रंथ प्रकाशित केला. कीर्तन पद्धतीचा विशेषतः मराठी कीर्तन परंपरेचा अभ्यास करणारा महत्त्वपूर्ण ग्रंथ 'नाचू कीर्तनाचे रंगी' हा ग्रंथ डॉ. यशवंत पाठक यांनी १९८० मध्ये प्रकाशित केला. ह. भ. प. भार्गव अनंत घैसास यांनी 'कीर्तन कला' हा ग्रंथ २००३ मध्ये प्रकाशित केला. ह. भ. प. नानाबुवा बडोदेकर यांनी 'कीर्तन पूर्वंग' समुच्चय १, कीर्तन उत्तरंग समुच्चय भाग २ हे ग्रंथ प्रकाशित केले. ह. भ. प. सदाशिव बुवा शिरवळकर यांनी 'कीर्तन प्रवेशिका' हा ग्रंथ प्रकाशित केला.

या ग्रंथ प्रकाशनाबरोबरच ही 'कीर्तन परंपरा' आधुनिक काळाच्या संदर्भात किती महत्त्वाची आहे या विषयानुषंगाने १९१८ ते २००० या कालखंडात लहान-मोठी अशी वीस-पंचवीस अखिल भारतीय कीर्तन संमेलने आयोजित करण्यात आली होती. याचे उल्लेख सापडतात. या संमेलनाच्या निमित्ताने लोकमान्य टिळक, काळकर्ते शि. म. परांजपे, नाट्याचार्य कृ. प्र. खाडिलकर, पंतप्रतिनिधी, धुंडा महाराज देगलुरकर, भानुदास महाराज देगलुरकर, ह. भ. प. पटवर्धन बुवा, ह. भ. प. कोपरकर बुवा, जगद्गुरू शंकराचार्य विद्याशंकर भारती स्वामी करवीर इ. प्रज्ञावंतांनी आपले विचार मांडले व त्यातून पुढे 'कीर्तन प्रशिक्षण', 'कीर्तन पाठशाळा', 'कीर्तन विद्यालये', 'कीर्तन महाविद्यालये', 'कीर्तन विद्यापीठे' यांच्या स्थापनेला सुरुवात झाली व ही कीर्तनरूप सामाजिक संस्था संजीवनरूप धारण करू शकली असे वाटते.

वारकरी संप्रदायाला अनुसरून कीर्तन परंपरा जोपासणारे श्री. मारुती महाराज माकनेरकर यांच्या कीर्तनांचा अभ्यास करण्यापूर्वी वारकरी संप्रदायाच्या कीर्तन परंपरेविषयी ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम या संतमंडळींनी मांडलेल्या विचारांचा थोडक्यात परामर्श घेणे योग्य ठरेल.

ज्ञानदेवांनी कीर्तनाचे महत्त्व सांगताना कीर्तनामुळे सर्व पापे, वाईट विचार नष्ट होतात. असे म्हटले आहे.

‘तरी कीर्तनाचे नटनाचे । नाशिले व्यवसाय प्रायश्चित्ताचे ।

जे नावचि नाही पापाचे । ऐसे केले ।’^४

प्रत्यक्ष भगवंत कीर्तनाचे ठिकाणी भेटतो असा निर्वाळा ज्ञानदेवांनी दिला आहे.

‘तो मी वैकुंठी नसे । वेळुं एक भानुबिंबही न दिसे ।

वरी योगियांचे मानसे । उमरडोनी जाय ॥

परी तयापाशी पांडवा । मी हरपला गिवसावा ।

जेथे नामघोषु बरवा । करिती माझा ।’^५

तर कीर्तनाच्या माध्यमातून जगात सर्वत्र ज्ञानदीप लावून ममत्वाचे वातावरण निर्माण होईल, असा विश्वास नामदेवांनी व्यक्त केला असून कीर्तनाचे सामर्थ्य व्यक्त करताना ते म्हणतात -

‘नाचू कीर्तनाचे रंगी । ज्ञानदीप लावू जगी ।’^६

कलियुगामध्ये हरिकीर्तनाने चारी मुक्ती प्राप्त होतील, असा विश्वास व्यक्त करताना संत एकनाथ म्हणतात,

‘कलियुगी सुगम साधन । न लगे योग याग त्याग दान ।

करिता निर्लज्ज हरिकीर्तन । चारी मुक्ती चरण वंदित ॥’^७

सर्व रसांचा परिपाक कीर्तनात आहे. परमेश्वराच्या सगुण रूपाची प्राप्ती कीर्तनातून होते. कीर्तनरूपी भक्तियोग आचरल्याने इतर कोणताही योग आचरणाची गरज नाही असे तुकोबांना वाटते, म्हणून ते म्हणतात,

‘अवघ्या दशा येणे साधती । मुख्य उपासना सगुण भक्ती ॥

प्रगटे हृदयाची मूर्ती । भाव शुद्ध जाणोनिया ।

बीज आणि फळ हरीचे नाम । सकळ पुण्य सकळ धर्म ॥

सकळा कळांचे हे वर्म । निवारी श्रम सकल ही ॥
 जेथे कीर्तन हे नामघोष । करिती निर्लज्ज हरीचे दास ।
 सकळ ओथंबले रस । तुटती पाश भवबंधाचे ।
 यती अंगी वसती लक्षणे । अंतरी देवे धरिले ठाणे ।
 आपणचि येती तयाचे गुण । जाणें येणें खुंटे वस्तीचे ।
 नलगे सांडावा आश्रम । उपजले कुळीचे धर्म ।
 आणिक न करावे श्रम । एक पुरे नाम विठोबाचे ।
 वेद पुरुष नारायण । योगियांचे ब्रह्म शून्य ।
 मुक्त आत्मा परिपूर्ण । तुका म्हणे सगुण भोळ्या आम्हां ।“

कीर्तन हे भगवत्भक्तीचे सर्वोत्तम साधन आहे. चारी मुक्तींचे आश्रयस्थान आहे. कीर्तनामुळे परमेश्वराचा संग लाभतो असे विचार ज्ञानदेवांच्यापासून ते तुकाराम महाराजांपर्यंतच्या संतांनी मांडलेले दिसतात. पण त्याचबरोबर ‘कीर्तन’ कसे करावे, कीर्तनकाराचे अंगी कोणते गुण असावेत? कीर्तन करित असताना कोणती पथ्ये पाळावीत? इ. विषयीचे मार्गदर्शन या संतमंडळींनी केलेले दिसते. म्हणूनच ‘सगुण चरित्रे परम पवित्रे सादर वर्णावी’ असे एकनाथ सांगतात. पण त्याचबरोबर कीर्तनकाराने बिदागी – दक्षिणा घेऊ नये असेही संतांनी सांगितले आहे. दक्षिणा घेणे म्हणजे माउलीची विक्री करणे, असे नाथ मानतात. कीर्तन ही निरपेक्ष वृत्तीने केलेली भगवंताची सेवा आहे, भक्ती आहे. ती नवविधा भक्तीपैकी एक भक्ती आहे. म्हणून तुकोबा म्हणतात

‘कीर्तनाचा विकारा मातेचे गमन ।
 भाड खाई धन विटाळ तो ॥१॥
 हरिभक्ताची माता हे हरिगुण कीर्ती ।
 इजवरी पोट भरिली चांडाळ ते ॥२॥
 अंतज्य हा ऐसे कल्पांती करिना ।

भाड हे खाईना जननीची ॥३॥

तुका म्हणे त्याचे दर्शन ही खोटे ।

पूर्वजासी नेटें नरका धाडी ॥४॥^९

त्याचबरोबर कीर्तनकाराने ज्या ठिकाणी कीर्तन करावयाचे त्या ठिकाणचे अन्न सेवन करू नये. तिथला बुक्का कपाळी लावू नये. तसेच आपल्या घोड्यासाठी किंवा बैलासाठी गवताच्या चान्याची मागणी करू नये. कीर्तनासाठी द्रव्य घेणारे आणि द्रव्य देणारे दोघेही नरकाला जातात, असे तुकोबा सांगतात.

थोडक्यात, वारकरी संतप्रभावळीने कीर्तनभक्ती ही निरपेक्ष वृत्तीने करावी, असा दंडक घालून दिलेला दिसतो व तोच विचार, वारसा माकनेरकर महाराजांनी पुढे चालविलेला दिसतो. त्यामुळेच महाराज कीर्तन झाल्यावर त्या ठिकाणी राहत नसत. बिदागी घेत नसत. निराहार वृत्तीने पुढील ठिकाणी निघून जात. तात्पर्य, माकनेरकर महाराज यांचे कीर्तन म्हणजे एक आदर्श कीर्तन होते, असे दिसते.

वरील विवेचन लक्षात घेता असे दिसते की, माकनेरकर महाराजांचा कीर्तनविषयक विचार, त्यांची कीर्तन पद्धती, त्यातून त्यांनी केलेले धर्म प्रबोधन, समाज प्रबोधन हे अत्यंत महत्त्वाचे असून, त्याची आजही आवश्यकता आहे. प्रस्तुत कीर्तनांचा अभ्यास पुढीलप्रमाणे मांडला आहे.

१. तत्त्वचिंतन

मारुती महाराजांनी आपल्या कीर्तनामधून अनेक विचार सांगितलेले आहेत. साध्या साध्या गोष्टींच्यावर त्यांनी व्यक्त केलेले 'चिंतन' मानवी जीवनासाठी चिरंतन मार्गदर्शक ठरणारे असे आहे.

महाराजांना आध्यात्मप्रवण व्यक्तिमत्त्व महत्त्वाचे वाटते. या दृष्टीने त्यांना प्रभू रामचंद्र आदर्श वाटतात. अशा व्यक्तिमत्त्वाचा आपण जन्मोत्सव दरवर्षी साजरा करून त्यांचे आदर्श सात्विक गुण आपल्या अंगी बाणविण्याचा प्रयत्न करावा असा विचार महाराज व्यक्त करतात.

पोथ्या पुराणे वाचून आपल्यात अध्यात्म वृत्ती निर्माण होणार नाही. तर ते विचार आचरणात आणले पाहिजेत, असे महाराजांचे मत आहे. इतकेच नव्हे तर अध्यात्म जाणण्यासाठी माणसाने प्रथमतः संसारातील, व्यवहारातील जबाबदाऱ्या समर्थपणे सांभाळाव्यात असे त्यांचे मत आहे.

मंदिरातील पूजा अर्चा यांनी देव प्राप्ती होत नसून, संत सेवेतून पर्यायाने मानवी सेवेत देवत्वाप्रत जाता येते, असे महाराजांचे मत आहे. हे सांगताना ते म्हणतात, 'सागराचा शोध घेण्यासाठी होडी, नाव, जहाज या साधनांची निर्मिती केली गेली. पण समुद्र अफाट असल्याने ही साधने समुद्राचा शोध घेण्यासाठी अपुरी पडली. तद्वतच तीर्थक्षेत्र, व्रतवैकल्ये, तप, जप, यज्ञयाग या साधनांनी मनुष्य परमेश्वराचा शोध घ्यायला लागला. पण तो यशस्वी होऊ शकला नाही. कारण ती साधने अपुरी पडतात. देव सद्गुणी माणसांच्या सेवेमुळेच प्राप्त होते. त्यासाठी इतर साधनांची आवश्यकता राहात नाही.'

ज्या माणसात देव आहे त्या नरदेहाला साधू म्हणावे, असे सांगून महाराज साधुत्वाची नवी व्याख्याच मांडतात. राम-कृष्ण, ज्ञानदेव, तुकाराम हे नरदेह 'देव' आहेत. त्यांचे वर्णन करणे हा आपला खरा हिंदू धर्म आहे. असे सांगून त्यांनी हिंदू धर्माचे एक वेगळे स्वरूप सांगितले आहे.

देवत्व म्हणजे सद्विचार. त्याचे प्रकटीकरण म्हणजे देवत्वाची ओळख करून घेणे. यांचे स्पष्टीकरण देताना महाराज बी. ए. व एम. ए. या पदव्यांचं उदाहरण देतात. बी. ए. व एम. ए. ही पदवी आपल्यासमोर कधी लागेल तर या वर्गाचा अभ्यासक्रम पूर्ण करून, परीक्षा देऊन उत्तीर्ण झाल्यावर. तशाच प्रकारे जेव्हा एखाद्याजवळ दया, क्षमा, शांती इत्यादी गुणांचे दर्शन घडते, तेव्हाच आपण त्याला 'देवमाणूस' म्हणतो. दया, क्षमा, शांती या सद्गुणांमुळेच आपल्यातील देवत्व सिद्ध करता येते. यालाच 'आत्मा चेतवण', 'काला करण' असे महाराज म्हणतात.

सर्वसामान्य लोकांच्या मनात ब्रह्म, माया, संसार, परब्रह्माचे स्वरूप इ. विषयी कमालीची जिज्ञासा असते. याचा विचार करून महाराजांनी साध्या, सोप्या भाषेत वरील विषयांचे सार थोडक्यात सांगितले आहेत.

जागृती, स्वप्न, सुषुप्ती, तूर्या या देहाच्या चार अवस्था आहेत. यावर विजय मिळविता यावा यासाठी जे ध्येय असावे लागते, यालाच महाराज 'ब्रह्म' असे म्हणतात. संतांनी या देहाच्या चारही अवस्थांवर विजय मिळविला, म्हणून संत आणि त्यांची कर्मे ब्रह्म मानावित, असे महाराजांचे सांगणे आहे.

'माये'चं स्वरूप सांगताना महाराज म्हणतात की 'माया' म्हणजे वासनेची छाया. या छायेच्या प्रभावाने आपण अज्ञानी राहतो. व्यर्थ गोष्टींच्या मागे स्वतःला गुंतवून घेतो. या छायेच्या प्रभावामुळेच खऱ्या परमेश्वराचे दर्शन आपल्याला होत नाही. हे पटवून देतांना महाराज म्हणतात की, 'राजहंसाला पाण्यात नक्षत्रांची छाया दिसते. ते मोती समजून तो फक्त पाणीच पितो व फसतो. तद्वत मायेच्या प्रभावाखाली येऊन आपण लोभी बनतो'. लहान मुले क्षणभरही एका विचारावर राहात नाहीत. तद्वत आपण मायेच्या प्रभावामुळे इंद्रियांच्या चंचलपणाला भूलत राहतो. दही घुसळल्यावर जसे लोणी निघते तशा प्रकारे या मायेच्या प्रभावातून बाहेर पडावयाचे असेल तर सद्विचारांची घुसळण आपल्यात झाली पाहिजे. तरच मायेच्या प्रभावातून आपण मुक्त होऊ, असे महाराज सांगतात.

'माया विचारा'प्रमाणेच 'प्रपंच विचार' मांडताना महाराज म्हणतात की, प्रपंच हा विषय वासनेने भरला आहे. त्यामुळे कुबुद्धी होईल. पण कशालाही बळी न पडता माणसाने प्रपंच तडीस न्यावा. हे पटवून देताना महाराज म्हणतात, पूर्वी लोक जंगलातील रस्त्याने जात असताना वाघ, सिंह यांच्या डरकाळ्या ऐकून त्यांच्या अंगावर काटे येत असत. त्यांचा जीव घाबरा होई. तरीदेखील न घाबरता जंगलचा रस्ता ते ओलांडून जात असत. त्याचप्रमाणे संसारातील अडीअडचणींना न घाबरता आपण तो यशस्वी करावा.

‘परब्रह्म स्वरूप’ स्पष्ट करताना महाराज म्हणतात, ‘परब्रह्म हे आई-वडिलांपेक्षा प्रेमळ, पाण्यापेक्षा पातळ व चंद्रापेक्षा शीतल आहे. त्यामुळेच ज्ञानदेव व त्यांची भावंडे समाजाने छळ करूनसुद्धा वाचलीत. इतकेच नव्हे तर पुढे याच भावंडांनी समाजावर निरपेक्ष प्रेम करून समाजाला दिशा दाखविली. परब्रह्म स्वरूप हे दया, क्षमा, शांती यांचे माहेरघर आहे.’

थोडक्यात, मारुती महाराज माकनेरकर यांनी सर्वसामान्य लोकांच्या मनात निर्माण होणारे ईश्वराविषयीचे, देवत्वाविषयीचे प्रश्न तसेच माया, ब्रह्म, प्रपंच, परब्रह्म स्वरूप या संदर्भात विवेचन केले आहे व साध्या, सोप्या पद्धतीने या आध्यात्मिक संज्ञांचे स्पष्टीकरण केल्यामुळे सर्वसामान्य लोकांनाही या संकल्पना आकलनसुलभ झाल्या आहेत. हे त्यांच्या कीर्तनांचे खास वैशिष्ट्य म्हणावे लागेल.

२. संतत्वाचे व्यापकपण

आपल्या सांसारिक तसेच आध्यात्मिक जीवनात संतत्वाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे, असे महाराजांचे सांगणे आहे. संत हे विषयात देव पाहतात, तर आपण देवात विषय पाहतो. त्यामुळे आपण सदैव असमाधानी राहतो. यासाठी आपण संतांच्या सहवासात राहावे असे सांगून संतांचे महत्त्व व मोठेपण त्यांनी विशद केले आहे.

संत व देव हे निराळे नसून, संत हेच देव आहेत. संतसेवा ही चौथी भक्ती असून तिलाच महाराज ‘पराभक्ती’ म्हणून संबोधतात. महाराजांच्या मते संतसेवा नसताना केलेले कार्य, धर्म, दानधर्म हे पापच आहे. संतांच्याजवळ आध्यात्मिक गुण असतात. त्यामुळे त्यांच्या सहवासात जो येतो तो आध्यात्मिक होऊन जातो. संतांच्या जवळ भेदभाव असत नाही. फक्त आपल्याजवळ भाव असला की ते आपल्यावर कृपा करतात. हे पटवून देताना महाराज सांगतात की, ‘अग्नीत जे जे टाकावे त्याचे गुणदोष राहात नाहीत. अग्नी त्या सर्व वस्तूंना आपल्यात सामावून घेतो. त्याचप्रमाणे संतांच्या सेवेसाठी जी व्यक्ती त्यांच्या सहवासात येते तिच्यातले गुणदोष निघून जातात. ती व्यक्ती आध्यात्मिक होते.’^{१०}

‘संत कृपा झाल्यावर देहाचे भाग्य उदयास येते. प्रापंचिक वासना नाहीशा होतात. रात्रंदिवस मुखातून परमेश्वराची वचने निघू लागतात. संसार ईश्वररूप/ब्रह्मरूप होऊन इंद्रिये विकाररहित होतात. दैनंदिन व्यवहार व आध्यात्म यांची योग्य सांगड घालण्याचा विवेक जागृत होतो. संतकृपा झाल्यामुळेच ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथ, तुकोबा आदी संत निराभिमानी झाले. त्यांनी आपल्या हृदयात परमेश्वर साठविला. त्याचा काला केला व ते पूर्ण आध्यात्मिक झाले व पुढे संतत्वपदास गेले’, असे महाराजांचे सांगणे आहे.

संत व संतांची सेवा याविषयी महाराजांना कमालीचा अभिमान आहे. त्यामुळेच संतसेवेचा लाभ ज्याच्या बोलण्यात व ऐकण्यात नाही ती माणसे वक्ता व श्रोता म्हणवून घेण्याच्या योग्यतेची नाहीत, असे महाराजांचे मत आहे.

संत सेवेचा भाव जेवढा मनात दृढ होत जाईल तेवढी भक्तिरूपी समाधानाची फळे आपल्याला मिळत राहतील.

‘॥ जव जव भाव चढे उद्धट । तव तव भक्ति लागे चोखट ॥’^{११}

‘संतकृपा’ पहाटेपेक्षा अधिक व्यापक असते, असे सांगून महाराजांनी संतसेवेचे महत्त्व आणि संतत्वाचे व्यापकपण मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. तो खचितच चिंतनीय आहे.

३. संसारविषयक मार्गदर्शन

महाराजांचे कीर्तन हे सर्वसामान्य सांसारिक लोकांना नजरेसमोर ठेऊन केलेले असे. साहजिकच लोकांनी संसार तर करावाच, पण त्याचबरोबर त्यांची आध्यात्मिक प्रगती व्हावी, असा दुहेरी हेतू महाराजांचा असे.

महाराजांच्या दृष्टीने जो संसाराला जिंकतो. तो खरा शूर होय. संसारात कष्टाला पर्याय नाही. पशुपक्ष्यांनाही कष्ट सुटलेले नाहीत. मग आपला अपवाद कसा? हे सांगताना महाराज म्हणतात, ‘भलत्या वेळेस भलते बोलू नये. मनात दुसऱ्याबद्दल काही आणू नये. आळसाने कोणतेही काम करणे, ही गोष्ट नामर्दपणाची आहे. पशु-पक्षी जर पोटाकरता कष्ट करतात तर आपण कष्ट करून प्रारब्ध का भोगू नये?’^{१२}

संसार करीत असताना नेहमी परमेश्वराचा आठव ठेवावा. यासाठी महाराज गोपी, तुकाराम महाराज यांचे उदाहरण देतात. गोपींनी दह्या दुधाचा व्यापार करीत कृष्ण मनात साठविला. त्यामुळे त्यांची वृत्ती हळूहळू विरागी होत गेली. तुकारामांनीदेखील कष्ट सहन करून आपला संसार सुखाचा करण्याचा प्रयत्न केला व ते सिद्ध अवस्थेला गेले. तशी अवस्था प्रत्येकाने प्राप्त करून घ्यावी, असे महाराजांचे सांगणे आहे.

अन्नछत्र, पाणपोई इ. दानधर्म संसारात जरूर असावा. पण त्यामध्ये निरपेक्ष वृत्ती असावी. वार्डट मार्गाने संपत्ती मिळवून केलेला दानधर्म महाराजांना मान्य नाही. अशा दानधर्माचा इतरांनी स्वीकार करू नये, असे महाराजांचे स्पष्ट मत आहे. त्याचप्रमाणे जे चोर आहेत, आळशी आहेत, त्यांना दानधर्म करू नये, तर जे अपंग, असहाय्य आहेत, ज्यांना मदतीची खरी गरज आहे, अशांनाच दानधर्म करावा, असे महाराज सांगतात. यातून महाराजांचे समाजनिरीक्षण दिसून येते. समाजधारणेसाठी उपयुक्त असणाऱ्या गोष्टींवर भर दिला पाहिजे, असे महाराजांना सुचवायचे आहे. दानधर्माने पुण्य वाढते असा समज असला तरी दानधर्म करतानाही विवेक असला पाहिजे. अशा दानधर्मांमुळे समाजाविषयी प्रेम वाढावे, हा महाराजांचा दृष्टिकोन महत्त्वाचा वाटतो.

दुसऱ्याचं सुख बघून आपण दुःखी होऊ नये. आपल्या प्रारब्ध कर्मानुसार जे भोग आपल्या वाट्याला येतात ते सहज भोगावेत. त्यात कोणत्याही प्रकारची तक्रारीची भावना ठेऊ नये. असे झाले तरच आपला संसार सुखी व समाधानी होईल. म्हणून ते म्हणतात, 'सांसारिक कर्मे करताना संतांचा ध्यास असावा. दुसरा काय भोगतो आहे याकडे पाहू नये, तर स्वतःचा प्राप्त भोग घ्यावा. याला भक्तियोग म्हणतात. स्वतःच्या प्रारब्धाचे भोग घ्यावेत व दुसऱ्याच्या प्रारब्धाच्या भोगाचा त्याग करावा.'^{१३}

संसार कसा यशस्वी करावा हे महाराज आपल्या कीर्तनातून सांगतात. लोकांना धीर देतात. यातून महारांची कीर्तन कला समाजप्रबोधन करणारी होती हे दिसून येते.

४. भक्तियोग

‘मानसयोग’ हा शब्द महाराज ‘मननभक्तीसंदर्भात’ वापरतात. परमेश्वराच्या नामस्मरणाचा रंग मनाला लावा असे महाराजांचे सांगणे आहे. एकदा हा रंग मनाला लागला की तो निघत नाही. फुलाचा रंग वाच्याने, पावसाच्या पाण्याने जात नाही. तद्वतच हा परमेश्वराच्या नामस्मरणाचा मनाला लागलेला रंगही जात नाही, असा महाराजांचा विश्वास आहे. पालथ्या घागरीवर ओतलेले पाणी घागरीत जाणार नाही. नुसत्या वेद, शास्त्र, पुराण वाचनाने व दिवसभर कीर्तन, भजन करून जर मनात ‘भाव’ निर्माण होत नसेल, मनाला नामस्मरणाची सवय लागणार नसेल, तर नुसता बाह्य उच्चार (मनामध्ये भाव नसताना वरवर केलेला नामोच्चार) उपयोगी पडणार नाही. हे पटवून देताना महाराज सांगतात, ‘माप किंवा गोणी दिवसभर धान्य मोजण्याचे काम करते, पण त्यात काही राहात नाही. त्याप्रमाणे वेद, शास्त्रे, पुराणे किंवा भजन हे दिवसभर करून परमेश्वराचे स्वरूप मनावर बिंबले नाही, रात्रंदिवस त्याचा आठव झाला नाही तर त्याची प्राप्ती होणार नाही. नुसता बाह्य उच्चार उपयोगी पडत नाही.’^{१४}

प्रत्येकाने नित्याची सांसारिक कर्मे करावीत. शरीराने शारीरिक नियमांचे पालन करावे. ‘मन’ मात्र अहोरात्र संतांकडे लावावे. त्यांचाच ध्यास ठेवावा. त्यासाठी महाराज कृष्ण, तुकोबा यांची चरित्रे बघण्यास सांगतात. त्यांनी नित्य कर्मे करून, प्रारब्ध योग भोगून, देव मनात धरून त्याची प्राप्ती करून घेतली, तशी आपण करून घ्यावी, म्हणजे मन अद्वैतावर जाईल. तेच ब्रह्मज्ञान आपल्याला देतील. संत भेटीने सिद्ध झालेल्या अशा पुरुषांचेच ध्यान, भजन, मनन, नाम खरे आहे. नामस्मरणाने, मननभक्तीने सामान्य साधक सिद्धावस्थेकडे पोहोचतो असे महाराज स्पष्ट करतात.

मनात जोपर्यंत अनेक विषय असतात तोपर्यंत ते अनेक विषयांवर धावते. हे विषय एकदा शमल्यावर, नष्ट झाल्यावर ते एके ठिकाणी स्थिर होते. स्थिर होत असतानाच मनाची घालमेल होत असते. पण एकदा स्थिर झाले की, मात्र ते सद्गुरूंच्या चरणावरून, त्यांच्या

नामस्मरणातून बाजूला जात नाही. त्याला (मनाला) अंतर्ज्ञान होते. आपला हा विचार पटवून देताना महाराज दैनंदिन जीवनातील उदाहरण देऊन सांगतात की, 'लोण्यात पाणी आहे तोपर्यंत ते विस्तवावर कडकड आवाज करते. पण फार तापले म्हणजे पाणी निघून जाते व स्वाद येतो. त्याप्रमाणे मन एकदा स्थिर झाले म्हणजे त्यावर जी कल्पना, नाद, छंद बसवाल-लावाल तो पक्का बसतो.'^{१५}

वेदांत, शास्त्र, रामनाम सोडून 'मन' अनंत कल्पना करते. मनाचे वैशिष्ट्य असे आहे की, ज्या एकाचे नादी ते लागते ती गोष्ट पुरी करून सोडते. त्यातून दुसरीकडे जात नाही. मनाच्या या स्थायी भावनेचे अधिक स्पष्टीकरण देण्यासाठी महाराज व्यसनाच्या आहारी गेलेल्या माणसाचे उदाहरण देतात. व्यसनी माणसाला आपल्या भोवतीच्या परिसराचा नात्यागोत्याचा, भलेबुरेपणाचा विसर पडतो. तो आपल्या व्यसनाचा विचार करतो. अशाप्रकारे जर व्यसनाशी एकरूप होणारे मन परमेश्वराच्या चरणी लावले तर त्याला अंतर्ज्ञान होईल.

थोडक्यात, आध्यात्म साधनेत बाह्य उपचारापेक्षा मानसिक उपचाराला महाराज महत्त्व देतात. मनावर सद्गुरूचा, परमेश्वराचा विचार बिंबला पाहिजे. त्यांच्या नामाचा 'काला' अंतःकरणात झाला पाहिजे. यालाच माकनेकर महाराज मननभक्ती म्हणतात.

५. आध्यात्मिक विचार

पवित्र मनाने भगवंतांचे चिंतन करणे यालाच महाराज धर्म मानतात. निरपेक्ष राहून, तप करून, एकनिश्च भाव संतावर धरून, अंतःकरणात देव कालवावा यालाच महाराज 'काला' असे म्हणतात. एकनाथांनी, तुकोबांनी आपल्या सद्गुरूचे सगुणरूप आपल्या चित्तात कालविले व त्यात रंगून स्वतः आत्मरूप बनले हाच खरा 'काला' असे महाराजांचे सांगणे आहे.

आई-वडिलांवर जसे आपण प्रेम करतो, तितकेच प्रेम आपण संतांवर करावे. संतांचे दास्यत्व केल्याने त्यांची कृपा आपल्याला लाभते. सदैव त्यांच्यावर भाव ठेवणे हीच 'खरी एकविश्व भक्ती' होय. यासाठी ते नाथ महाराजांचे उदाहरण देतात. एकनाथांना ब्रह्मा, विष्णू,

महेश यांचे स्वप्नदर्शन घडू लागले; पण नाथांनी तिकडे लक्ष जाऊ दिले नाही. दुसऱ्यावर भाव जाऊ न देता जनार्दन स्वामींच्यावर भाव ठेवला. नाथ महाराजांच्या या एकविध भक्तीवर जनार्दन स्वामी समाधानी झाले. पुढे जनार्दन स्वामींची पूर्ण कृपा होऊन नाथांना दत्तदर्शनाचा प्रसाद मिळाला. जनार्दन स्वामींच्या कृपेने नाथांची काया ब्रह्मरूप झाली. कारण नाथांनी संतांवाचून इतरांना गुरू मानले नाही. त्यातून महाराजांना संतांचे मोठेपण सांगावयाचे आहे, असे दिसते.

अनंत जन्माच्या पापाचा नाश संतध्यानाने होतो. हा फायदा वेद, शास्त्र यांतील शब्दज्ञानाने होत नाही. अशा आध्यात्मिक पुरुषाची भेट करून घेणे, हे मोठे भाग्य आहे, असे महाराजांचे सांगणे आहे. टिळे, माळा, मुद्रा, वेषांतर या उपचारांनी अंतःकरण बदलणार नाही. 'आतून' बदल झाला पाहिजे. अंतःकरणपूर्वक भाव धरला गेला पाहिजे. सर्व इंद्रियांत परमेश्वराचा भाव धरला गेला तर ब्रह्मानुभूती येईल. हे पटवून देताना महाराज म्हणतात की, अन्नाच्या केवळ वर्णनाने शरीरात चैतन्य, आनंद येत नाही, तर त्यासाठी ते अन्न पोटात जावे लागते. त्याप्रमाणे सद्गुरूंचे सतत मनन केल्यानेच सद्गुरूपद अनुभवता येते.

मंदिर बांधणे, पूजा बांधणे, फोटो पूजने याला महाराज 'स्मारक भक्ती' म्हणतात. या भक्तीला एक विशिष्ट मर्यादांची चौकट आहे. या चौकटीच्या बाहेर पडून निर्गुण रूपाचे तत्त्व ओळखणे हीच खरी भक्ती, असे महाराजांचे सांगणे आहे. मूर्ती मंदिराच्या स्मारक आहेत. त्याने मनुष्य तरत नाही. त्यासाठी त्या पलीकडील निर्गुण रूपावर भाव पाहिजे. हे सांगताना महाराज म्हणतात की, दशरथाचे पोटी श्रीराम आले. मुलाच्या निमित्ताने दशरथाच्या अवतीभोवती वावरले; पण तरीदेखील दशरथाचे पतन झाले. तर मग नुसत्या राममूर्तीवरून कसे तराल? प्रत्यक्ष माहात्मे जरी घरी आले, पण त्यांच्यावर भाव नसला तर मनुष्य तरणार नाही. त्यासाठी देहवासना सोडली पाहिजे. देहवासना सोडणे म्हणजे देहाविषयीचे प्रेम सोडणे, विषय वासनेचा त्याग करून मनाने सतत परमेश्वराचे चिंतन, स्मरण करणे.

आपण कोणत्याही तीर्थाला गेलो तर तेथे पाणी, देऊळ, दगडाची मूर्ती याशिवाय काहीच दिसणार नाही. मग गाव सोडून का जावे? असा प्रश्न उपस्थित करून महाराज म्हणतात, 'जीव वेडा झाला म्हणजे तो भलत्याला देव म्हणतो. खरा देव जो आत्मा आहे तो सोडून लाकूड, दगड, धातू वगैरेचा देव मांडतात व देवाचा, भावनेचा बाजार मांडला जातो', असे महाराजांचे सांगणे आहे.

परमार्थ साधनेत चांगलीच संगत असावी लागते. अन्यथा विनाश ठरलेला असतो. म्हणून भोंदूंच्या नादी लागू नये. कारण त्यांच्या संगतीने वाईट नाद लागतात. वाईट विचार सुचतात. त्यांचे प्रकृतितत्त्व, धर्म आपल्या अंगी भिन्नतात. त्यामुळे साधकांचा नाश होतो. हे सांगताना महाराज 'मंथरेने कैकयीची बुद्धी आपल्या आलिंगनाने फिरविली', असे सांगून परमार्थ साधनेतील चांगल्या संगतीचे, सद्गुरूचे महत्त्व विशद करतात.

६. परमेश्वरविषयक विचार

सर्वसामान्य लोकांच्या मनामध्ये परमेश्वरविषयक अनेक प्रश्न निर्माण होतात. परमेश्वर कसा आहे? त्याचे नेमके स्वरूप कोणते? त्याच्या प्राप्तीसाठी काय करावे? अशा वेळी महाराजांनी परमेश्वरविषयक मांडलेले विचार त्यांच्यातील वास्तववादी धर्मसुधारकाची भूमिका स्पष्ट करतात. कारण महाराजांनी देव, परमेश्वर ही संज्ञा अवघड भाषेमध्ये न मांडता, साध्या सोप्या उदाहरणामधून समजावून देऊन मनुष्य हाच देव आहे, हा विचार बिंबविलेला दिसतो.

देव ही दुसरी तिसरी कोणी शक्ती नसून, ती आपल्यात आहे, ती प्रयत्नांनी जागृत करावी. त्यासाठी सद्गुरूला शरण जावे असे महाराज म्हणतात. अन्न, वस्त्र, निवारा या गोष्टी देव देत नसून, त्या गरजा भागविण्यासाठी आपणाला प्रयत्न करावे लागतात. तद्वत आपण देखील प्रयत्नांनी परमेश्वर बनू शकतो, असे सांगताना महाराज म्हणतात, 'देव निर्माण करणे म्हणजे देहांत सद्शक्ती निर्माण करणे'.

परमेश्वर हृदयात आहे; म्हणून तो लगेच मिळत नाही, तर त्यासाठी कष्ट घ्यावे लागतात. हे कष्ट म्हणजे कोणते तर प्रत्येक कामाच्या अधिष्ठानी त्याचे नामस्मरण असावे.

असे झाले तरच तो साक्षात खांद्याला खांदा लावून आपणासमोर उभा राहिल. त्यासाठी महाराज शेत जमिनीचे उदाहरण देतात. पूर्वजांची 'शेतजमीन आपल्या मालकीहक्काने आपणाकडे आली तरीही त्यातून आपोआप पीक येत नाही, तर तिच्यात मशागत करावी लागते. तद्वत आपल्या हृदयातील देव जागृत करण्यासाठी सद्गुणांची मशागत करावी लागते'.^{१७}

सद्गुण म्हणजे दया, क्षमा, शांती यांची उपासना. ही उपासना जेव्हा फळास येईल तेव्हा प्रत्येक व्यक्ती ही देवस्वरूप होईल. असे सांगून महाराज देवाचा शोध घेणे म्हणजे स्वतःचा शोध घेणे असा बुद्धिनिष्ठ विचार मांडताना दिसतात. हा विचार महाराजांच्या कीर्तनाचा सच्चेपणा, त्यातील विवेकनिष्ठता इत्यादी गोष्टी दाखवून देतो.

७. परखडपणा

मारुती महाराज माकनेरकर यांची भूमिका ही मुळातच लोकशिक्षकाची आहे. त्यामुळे अध्यात्माचा विषय मांडतानाही त्यांच्यातील परखड समाजशिक्षक सदैव जागा असलेला दिसतो. समाजातील पाखंडीपणा पाहिल्यावर त्यांना संताप येतो. संताप्या संतापाविषयी डॉ. निर्मलकुमार फडकुले म्हणतात, 'संत कधी संतापत नाहीत असे म्हणतात, पण संतांचा संताप वांझ नसतो. तो माणसाला प्रकाश देतो. जो अज्ञानावर आणि अन्यायावर संतापत नाही त्याला संतही होता येणार नाही.'^{१८}

महाराजांनी समाजातील कर्मठ वृत्तीवर परखडपणे कोरडे ओढले आहेत. आपल्या अंगी साधुत्व आहे. असा बनाव करून लोकांकडून पैसे घेणारे, सेवा घेणारे भोंदू साधू यांचा त्यांना कमालीचा राग आहे. अशा पोटपूजा भोंदू साधुंचा समाचार घेताना महाराज म्हणतात, 'आज दिंडी आहे म्हणून हा बहुरूप्याचे सोंग घेतो व वैष्णव रूप घेतो. उजळ धोतर नेसतो, कपडे स्वच्छ घालतो, रांडेसारखा नटतो. कपभर चहा मिळाला की आदरसत्कार झाला म्हणतो. आपल्या खिशातील पैशांनी चहा न पिणाऱ्यांच्या अंगी हरी साठविला म्हणतात?'^{१९}

दुसऱ्यांकडच्या कपभर चहाची अपेक्षा ज्यांना सोडवत नाही त्यांना परमेश्वर कसा भेटेल?
असा महाराजांचा सवाल आहे.

महाराजांच्या मते खरे साधू ऐहिक सुख, भंडारे, धुपारे वगैरे कर्मकांडाच्या मागे लागत नाहीत. अशा संतांना तेहतीस कोटी देवांची व सिद्धीची गरज नसते. महाराज अशा संतांना 'राजहंसाची' उपमा देतात आणि म्हणतात की, 'राजहंस शेष खार्डल काय? म्हणजे अनुभव संपन्न, आत्मसाक्षात्कारी खरे साधू हे कधीही भोंदूपणा करणार नाहीत. अशा गोष्टीत रमणार नाहीत'.

महाराजांच्या या परखड विचारांचा प्रत्यय अनेक ठिकाणी आपणास दिसून येतो. त्यांच्या परखड बोलांमागे साहजिकच समाजहिताचीच तळमळ असलेली आपणास दिसून येईल.

८. दृष्टांत

संतांचे काव्य हे समाजाच्या प्रबोधनासाठीच असते. त्यामुळे डॉ. निर्मलकुमार फडकुले एके ठिकाणी म्हणतात, 'संतांच्या कविता या माणसांच्या अंतःकरणातील सुख-दुःखाच्या रसोत्कट कविता आहेत.'^{२०} संत मारुती महाराज माकनेरकर यांच्या कीर्तनामध्ये देखील समाजातील सुख-दुःखांवर भाष्य केलेले दिसते. अध्यात्म, प्रपंच, संतत्व इ. विषयांवर त्यांनी भाष्य केलेले दिसते. सर्वसामान्य समाजजीवनातील अनेक दाखले ते देतांना दिसतात. कारण त्यांना वास्तवाची जाण आहे. समाजाला त्याच्या अवतीभवतीच्या घटनांतील साधर्म्य लवकर समजते. त्याचा आधार घेत आपण मत मांडत गेलो, तर ते सर्वसामान्यांना लवकर समजेल हे महाराज समजून होते. म्हणून त्यांच्या कीर्तनात समाजातील, व्यवहारातील अनेक दृष्टांताची रेलचेल दिसते.

आध्यात्मिक क्षेत्रामध्ये अनुभव महत्त्वाचा आहे, असे महाराजांचे सांगणे आहे. गीता, भागवत हे फक्त पाठ केल्याने आपल्या वृत्तीत फरक पडणार नाही. तर त्या ग्रंथातील विचाराप्रमाणे आपला अनुभव असावा लागतो. हा अनुभव नसल्यामुळेच माया, ब्रह्म, प्रपंच,

आत्मज्ञान इ. आध्यात्मिक गोष्टी आपल्याला समजत नाहीत. हे पटवून देताना महाराज दृष्टांत देतात की, 'चंद्र, सूर्य यांची चित्रे काढता येतील. पण प्रकाश पाडता येणार नाही. तसेच कागदावर माया, ब्रह्म यांचे निरूपण लिहिता येईल; पण प्रत्यक्ष अनुभव नसेल तर त्याला काही अर्थ नाही. इथे अनुभव महत्त्वाचा आहे'. याही पुढे जाऊन महाराज श्रोत्यांना सहज समजेल असा शाळेतील मुलांचा दृष्टांत देतात. 'मुलांना शब्दांच्या साहाय्याने वाटेल ती संख्या मांडता येईल. पण बाजारात तेच पैसे घेऊन पाठविले तर त्याचा वापर करण्याचे ज्ञान, अनुभव नसल्यामुळे व्यवहारात अडचण निर्माण होईल'.^{२१}

जनसामान्यांतील लोकसंकेतांचा महाराज दृष्टांतासाठी उपयोग करताना दिसतात. आपल्या एखाद्या प्रिय व्यक्तीने आपली आठवण काढली तर आपल्याला 'उचकी' लागते. असा लोकसंकेत आहे. याचा उपयोग करून महाराज म्हणतात, खऱ्या संतांचे प्रेम मिळविण्यासाठी मनातून त्यांच्याविषयी उमाळा आला पाहिजे. त्यांचा ध्यास लागला पाहिजे. 'एखादी सासुरवासीन सासरमध्ये नांदत असताना माहेरात तिची आई आठवण काढते. त्यामुळे मुलीला इकडे उचकी लागते किंवा मुलीने आठवण काढताच आईला उचकी लागते. त्याप्रमाणे संत प्रेमाच्या उचक्या भक्ताला लागल्या पाहिजेत. आई व मुलगी यांच्यातील प्रेम जसे निरपेक्ष असते. तद्वतच संत आणि साधक, भक्त यांच्यातील प्रेम निरपेक्ष असेल तरच ब्रह्म प्राप्त होईल.'^{२२} मनाच्या चंचलतेविषयी ते म्हणतात, 'मन हे माशीप्रमाणे आहे. माशी एका क्षणात अनेक पदार्थांच्यावर बसते. तद्वतच मन आहे. ते एका जागी स्थिर राहात नाही. अनेक विषयवासनांच्यावर ते बसत जाते. मनाला एका जागी स्थिर करावयाचे असेल तर त्याला हरीनामाची गोडी, छंद लावला पाहिजे'.

अशा प्रकारे महाराज समाजजीवनातील दृष्टांत दाखले देत अध्यात्मासारखा गहन विषय सहज सोपा करून सांगतात.

९. अंधश्रद्धा निर्मूलन

मारुती महाराज हे समाजाभिमुख संत होते. त्यामुळेच 'बुडती हे जन न देखवे डोळा । येतो कळवळा म्हणुनिया ।' या वृत्तीने त्यांनी समाजातील भोंदूगिरी व त्याला बळी पडून वाईट मार्गाला लागलेल्या लोकांना सुधारण्याचे काम आपल्या कीर्तनातून केलेले दिसते.

ज्या अंधश्रद्धेने समाजाला विळखा घातलेला आहे. ती येते कुठून? तर मानसिक दुर्बलतेतून. या दुर्बल मनालाच जर विवेकाचे अधिष्ठान दिले तरच ही दुर्दशा नष्ट होईल. असा विचार करून त्यांनी आपल्या कीर्तनातून जागोजागी अत्यंत तीव्र शब्दांत या अंधश्रद्धेवर हल्ले चढविलेले दिसतात.

संसारात माणसाला अनेक गोष्टी हव्या असतात. तसेच त्या विनासायास मिळाव्यात अशी त्याची इच्छा असते. मग तो अज्ञानापोटी भोंदू साधूंच्या आहारी जातो. कर्मकांडांच्या गर्तेत सापडतो. मग पुढे देवांना कौल लावणे, नवस बोलणे, शेरणी वाटणे, कोंबडे, बकरे यांचे बळी देणे. अशी कृत्ये करतो. अशा चुकीच्या गोष्टींच्या नादी लागलेल्या लोकांचा, भोंदू साधूंचा समाचार महाराजांनी आपल्या कीर्तनातून घेतलेला दिसतो. म्हणूनच अशांना महाराज 'गोचिडाची' उपमा देतात. गोचिड जसे गाईच्या स्तनाला चिकटून बसते, पण दूध न पिता गाईचे रक्त पिते. तसे हे लोक असतात. हे लोक खरा परमेश्वर सोडून भलत्याच मार्गाला लागतात व स्वतःच्या नाशाला कारणीभूत ठरतात असे महाराज सांगतात.

सत्यनारायणाची पूजा घातली की घरातील दारिद्र्य निघून जाते. पीक - पाणी चांगले होऊन धन - धान्य, दौलतीचा लाभ होतो. अशा समजुतीला बळी पडून घरात सत्यनारायण घालणारे व घाईघाईने पूजा सांगणारे व समाजाला लुबाडणारे भटजी, पुजारी यांचा निषेध करताना महाराज म्हणतात, 'सत्यनारायणाची पूजा घालून धनदौलत मिळत असेल तर बारा आप्यात पूजा सांगणारा ब्राह्मण मग स्वतःच्या घरी दररोज पूजा का घालत नाही?'^{२३} असा महाराजांचा मार्मिक प्रश्न आहे.

समाजात काही लोक असे म्हणतात की, इतरांना अज्ञानात ठेवून आपला स्वार्थ साधत असतात. अंधःश्रद्धेच्या विळख्यात अनेकांना अडकवून आपला फायदा करून घेत असतात. दुर्बल मानसिकतेचे लोक देवाचा कोप, प्रकोप होईल अशा अनाठायी भीतीमुळे कर्मठ, बुवाबाजी करणाऱ्या लोकांच्या आहारी जातात व ते सांगतील, तसे वागू लागतात. देवत्व प्राप्तीसाठी, परमेश्वराच्या दर्शनासाठी पापाचा नाश करण्यासाठी वेगवेगळ्या तीर्थक्षेत्रांना जावे, विशिष्ट पर्वणीत, विशिष्ट नदीत तळ्यात जाऊन स्नान करावे अशा भूलथापा लावणारे बुवा, बाबा व त्यांना बळी पडणारे लोक यांचाही समाचार महाराजांनी घेतलेला आहे. 'रामेश्वर, बद्रीनारायण, जगन्नाथ' या तीर्थांना जाऊन आंघोळ केली म्हणजे चामडे धुतले जाते! आत काय प्रकाश पडतो का? आपण देव होतो का? असे असेल तर मग खेकडे मासे देव झाले असते? पुजारी देव झाला असता.'^{२४}

तीर्थक्षेत्र, पशुबळी, नवसायास, कुटुंबस्वास्थ्य, संतती प्राप्ती इ. बाबतीतील अंधःश्रद्धेवर महाराजांनी भाष्य केलेले आहे. संततीप्राप्तीसाठी लोक नवसायास करतात, अंगारे धुपारे, गंडेदोरे यांच्या नादी लागताना दिसतात. अशा बाबतीत महाराज अत्यंत बुद्धिनिष्ठ व वैज्ञानिक दृष्टीने स्पष्ट शब्दांत समाजाची कान उघाडणी करतात. महाराजांचे सांगणे असे आहे की, 'संततीसाठी नवस करू नयेत. स्त्री-पुरुषांच्या शारीरिक मिलनातून व शारीरिक धर्मातून घडणारी ही गोष्ट आहे. संतती होत नसेल तर दोघांच्यावरही औषधोपचाराची गरज आहे'. महाराजांचे हे विचार तत्कालीन परिस्थितीमध्ये आणि आजही क्रांतिकारक आहेत. याही पुढे जाऊन महाराजांचे सांगणे आहे की, सुदृढ संतती ही देशाची संपत्ती आहे. ती जर निर्माण व्हावयाची असेल तर उत्तम वीर्य पाहिजे आणि उत्तम वीर्याची निर्मिती चांगला आहार, विचार व चांगली संगत यांच्यापासून होते. महाराजांनी आपल्या कीर्तनातून वेळोवेळी सांगितलेले विचार अंधःश्रद्धा निर्मूलनाच्या संदर्भात महत्त्वाचे ठरतात. हे त्यांच्या कीर्तनाचे वैशिष्ट्य आहे. असे आपणास म्हणता येईल.

आपल्या कीर्तनातून महाराजांनी व्यक्त केलेले अंधःश्रद्धा निर्मूलनासंदर्भातील विचार तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीवरील उत्कृष्ट भाष्य आहे. व्यापक समाजहिताची दृष्टी असणारी त्यांची कीर्तने व इतर साहित्य बहुआयामी आहे.

अशा अंधःश्रद्धा निर्मूलनाचे कार्य करणाऱ्या संतांच्या साहित्यासंदर्भात राम शेवाळकर यांनी काढलेले उद्गार महत्त्वाचे वाटतात. 'अंधश्रद्धा निर्मूलनापुरतेच संतांचे कार्य व साहित्य मर्यादित नव्हते. समाजाच्या आमूलाग्र जागृतीचा व उत्थानाचा तो एक भाग होता. प्रामुख्याने आत्मिक उन्नयन हेच त्यांचे उद्दिष्ट होते. त्यात विक्षेप उत्पन्न करणाऱ्या अपप्रवृत्तींच्या निरास करण्यापोटी त्यांच्याकडून अंधःश्रद्धा निर्मूलनाचे कार्यही होऊन गेले.'^{२५}

१०. प्रमाणभूत ग्रंथांचा आधार

मारुती महाराज माकनेरकर हे वारकरी संप्रदायाला अनुसरणारे संत होते. त्यामुळे त्यांच्या प्रत्येक निरूपणामध्ये ज्ञानेश्वरी, एकनाथी भागवत, तुकोबांची गाथा यांतील वचने वेगवेगळ्या संदर्भाने दाखल्याच्या रूपात येताना दिसतात. एकप्रकारे महाराज वारकरी कीर्तन पद्धतीचे वैशिष्ट्यच आपल्या कीर्तनाचे सूत्रं म्हणून स्वीकारतात असे वाटते. या वैशिष्ट्याविषयी डॉ. यशवंत पाठक म्हणतात, 'वारकरी कीर्तन पद्धतीची वैशिष्ट्ये पाहताना असे आढळेल की, वारकरी कीर्तनाची चौकट पक्की आहे. ज्ञानोबा ते निळोबा एवढेच वारकरी वाङ्मय ही हरिदास मंडळी प्रमाण मानतात. या संताव्यतिरिक्त कोणाचीही वचने वा काव्ये यांचा समावेश त्यांच्या कीर्तनात नाही. विठ्ठलाशिवाय अन्य नामस्मरण कीर्तनात येत नाही. स्वकृत काव्य कीर्तनात म्हणावयाचे नाही असा त्यांचा संकेत आहे. ज्ञानेश्वरी, एकनाथी भागवत, तुकोबांची गाथा ही त्यांच्या कीर्तनाची प्रस्थानत्रयी आहे.'^{२६}

संतांच्या सहवासाने परमेश्वराची प्राप्ती होते, पण त्यासाठी संतांवर भाव धरला पाहिजे. मनरूपी भूमीत संतांचा शब्द चांगला रूजला पाहिजे. तर सद्गुणांचे पीक जोमाने येईल हे सांगतांना महाराज नाथ भागवतातील दाखला देतात.

॥ सकळा पिकाचिया प्राप्ती । जेवी आधारभूत एकचि क्षिती ।

तेवी सकळ लक्षण स्थिती । मद्भक्ति माझारी ॥^{२६}

जमिनीची मशागत उत्तम केली की, सर्व पिके उत्तम येतात. तसे संतसेवेचे फळ आहे. संतांना संसार जिंकू शकत नाही तर संत सज्जन संसाराला जिंकतात. संसारातील नित्यकर्मे करीत असताना संतांच्या आध्यात्मिक वृत्तीवर संसार परिणाम करू शकत नाही. हे पटवून देताना महाराज एकनाथांचे उदाहरण देतात. नाथांनी आपली जहागीर सांभाळली. संसारही केला. धर्माप्रमाणे व्यवहार केले; पण त्यांची आध्यात्मिक वृत्ती या संसारामुळे लोप पावली नाही. याही पुढे जाऊन महाराज पदवीधर युवकाचे उदाहरण देतात. बी. ए. झालेल्या व्यक्तीने प्रपंच केला तरी ती विद्या संसार केल्याने जात नाही. तसे अध्यात्म संसार केल्याने जात नाही. अशा आध्यात्मिक पुरुषाचे वर्णन करताना महाराज ज्ञानेश्वरीतील पुढील ओव्यांचा दाखला देतात.

॥ जो अंतरी वृढ । परमात्मरूपी गूढ ।

बाह्यांतरी रूढ । लौकिक जैसा ॥^{२७}

अध्यात्मामध्ये 'मन' फार महत्त्वाचे आहे. या मनाच्या चंचलतेने साधकाचा, सामान्य व्यक्तीचा नाश होऊ शकतो. हे सांगताना महाराज नाथांच्या भारूडाचा दाखला देतात.

'मनाजी पाटील देह गांवचा । विश्वास धरू नका त्याचा ।

घात करील नेमाचा । पाडील फशी पाडील फशी ॥

आलो रायाचा जोशी । होरा ऐका हो दादांनो'^{२८}

अशाप्रकारे महाराजांच्या कीर्तनामधून वारकरी संप्रदायाच्या प्रमाणभूत ग्रंथातील अवतरणाचे दाखले संदर्भानुसार सर्वत्र आलेले दिसतात.

११. काळाशी सुसंगतपणा

पौराणिक, ऐतिहासिक दाखल्याबरोबरच वर्तमानकाळातील चालू घडामोडी यांचे सूक्ष्म निरीक्षण महाराज करताना दिसतात. आपल्या काळातील आधुनिक गोष्टींचा संदर्भ देत

महाराज आपला आध्यात्मिक विचार पटवून देतांना दिसतात. उदा. रेल्वे, फोटोग्राफी इ. कर्मप्रवृत्तीच्या संदर्भात रेल्वे मालगाडीचे उदाहरण देताना म्हणतात, 'रेल्वे स्टेशनमध्ये आपल्याला अनेक मालवाहू डब्यातून विविध माल आलेला दिसतो. तो अचानक येतो का? तर नाही. कोणीतरी आधी तो माल ठरवून डब्यात भरलेला दिसतो व दुसरा पुढच्या स्टेशनवर उतरवून घेतो. ठरल्याप्रमाणे माल असेल तर स्वीकारला जातो अन्यथा परत पाठविला जातो. तद्वत आपल्या जीवनातील अडचणी, दुःखे जसे आपण पूर्वी कर्म केलेले असेल तसेच आपल्या पुढे नशिबी येते. चांगले कर्म केले तर चांगले फळ मिळेल. वाईट कर्म केले तर वाईट फळ मिळेल.'^{३०}

नामस्मरणाचा छंद मनाला दीर्घकाळ लावावा लागतो. लगेच नाम घेतल्यावर झटपट सुख, समाधान मिळणार नाही, तर 'नाम' सदैव घोळावे लागते. तरच पुढे त्याचे चांगले परिणाम दिसतात. हे पटवून देताना महाराज फोटोग्राफीचे उदाहरण देतात. फोटो काढल्यावर तो लगेच आपल्या हातात ठेवला जात नाही, तर मसाल्यात (रसायनामध्ये) घालून ठेवतात. म्हणजे प्रयोग शाळेत त्याच्यावर प्रक्रिया करतात. मग तो सुंदर फोटो आपल्या हातात पडतो. तद्वत आपल्या मनावर परमेश्वराचे नाम चांगले घोळलेकी आपल्याला त्याच्या कृपाप्रसादाची प्राप्ती होते.

संतांची भेट होणे आवश्यक वाटत असेल तर आपण लाज, भय, शंका सोडून त्यांच्या चरणी भाव धरावा. नामस्मरण करावे. तसे झाले तर त्यांचे दर्शन होईल. अन्यथा आपण इतरत्र चुकीच्या मार्गाने भटकत राहिलो तर संतदर्शन होणार नाही. यासाठी महाराज मुंबईचे उदाहरण देतात. 'मुंबईला ज्या व्यक्तीला पत्र पाठविले त्याचा पत्ता जर आपण व्यवस्थित लिहिला नाही, तर ते पत्र त्या व्यक्तीला मिळणार नाही. त्यासाठी व्यवस्थित पत्ता लिहावा लागतो. तद्वत संतांचे प्रेम मिळविण्यासाठी चांगला भाव धरावा लागतो.'^{३१}

अशा प्रकारे महाराजांनी आपल्या वर्तमानातील गोष्टींची उदाहरणे देत अध्यात्म आणि जीवन विषयक तत्त्वज्ञानाचे स्पष्टीकरण केले आहे, आणि आजच्या काळातही त्याची कशी

आवश्यकता आहे, ते पटवून दिले आहे. त्यासाठी महाराजांनी दिलेली आजच्या समाजातील उदाहरणे मोठी मार्मिक आणि परिणामकारक असून त्यातून महाराजांची सूक्ष्म व व्यापक निरीक्षणशक्ती प्रकट होते.

१२. कथांचे निवेदन

नामदेवादी वारकरी संप्रदायाच्या कीर्तनामधून येणाऱ्या कथा संदर्भात डॉ. यु. म. पठाण म्हणतात, 'लोकमानस हे कथेत रमते. हे लक्षात घेऊन त्यांनी (कीर्तनकारांनी) अनेक पौराणिक नि संतचरित्रात्मक आख्याने लिहिली. त्यातून उदात्त जीवनमूल्यांचे संस्कार समाज मनावर केले.'^{३२}

माकनेरकर महाराजांनी आपल्या कीर्तनातील विचार सर्वसामान्य लोकांच्यापर्यंत पोहोचविण्यासाठी ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम व चोखामेळा इ. संतांच्या चरित्र कथा तसेच पौराणिक व ऐतिहासिक जगतातील कथा सांगितल्या व त्यातून रंजकतेच्या माध्यमातून उद्बोधन व प्रबोधन केले. पारंपरिक कथांमध्ये स्वमतीने भर घालून महाराजांनी कथा तर रंजक केल्याच पण त्याचबरोबर आध्यात्मिक विषयही सोपा करून सांगितला.

उदा. :

॥ एरव्ही दैत्यकुळी साचोकारे । इंद्रही सरी न लाहे उपरे ।

येथे भक्ति गा सरे । जाति अप्रमाण ॥^{३३}

ही ज्ञानेश्वरीमधील ओवी महाराजांनी निरूपणासाठी घेऊन भक्तीच्या क्षेत्रात सर्व समान असतात असे सांगितले. तिथे देव, दैत्य, श्रेष्ठ, कनिष्ठ हा भेद असत नाही, हे पटवून देत असताना महाराज रावणाची कथा तर सांगतातच, पण त्याबरोबर लोकदेव खंडोबाची ही कथा सांगतात.

रावणाने आपल्या भक्तीच्या बळावर शंकराला प्रसन्न करून घेतले व युद्धात इंद्रादी देवांना हरवून बंदिवासात घातले. सर्वांना कोणत्या ना कोणत्या कामास जुंपले. त्यामध्ये खंडोबाला हजामतीचे काम दिले. सर्वांची हजामत करण्यामध्ये त्याला सुटका मिळनाशी

झाली. तेव्हा खंडोबा वांगे भाजून भरीत करी व ते भाकरीबरोबर खाई व आपली भूक भागवी. तेव्हापासून पुढे लोक खंडोबाचा नैवेद्य म्हणून वांग्याचे भरीत त्याला अर्पण करू लागले. असा नवा संदर्भ महाराज देतात. रावणासारखा दैत्यदेखील या भक्तीच्या बळावर शंकरासारख्या दैवताला प्रिय होतो. हे दाखवून देऊन 'भक्ती' ही कोणाची मक्तेदारी नसून तिथे सर्व समान आहेत असा विचार महाराज व्यक्त करतात.

आंतरिक कळवळा लागला तर देव प्रत्यक्ष दिसेल, भेटेल हा विचार पटवून देताना महाराज विधवेची कथा सांगतात - एका विधवेला एकच मुलगा होता. त्याच्या सोबतीने ती नवऱ्याच्या मागे कसे तरी जीवन जगत होती. पण अचानक तो मुलगा देखील वारतो. तेव्हा तिला खूप दुःख होते. एकांती जाऊन रडत बसते. झोपल्यावर स्वप्नात तिला सारखा आपला मुलगा दिसू लागतो. ती जागी झाल्यावर त्याची हकीकत इतरांना सांगू लागते. तिच्या आंतरिक कळवळ्यामुळे तो मुलगा तिला सारखा स्वप्नात दिसू लागतो'. महाराजांचे सांगणे आहे की, तसा परमेश्वराविषयी कळवळा लागला की आपल्याला त्याचे दर्शन घडू शकते.

परमेश्वराचे सतत ध्यान केले की, त्याची कृपा होते. हे पटवून देताना महाराज 'चोखामेळ्याची' गोष्ट सांगतात. पंढरपुराहून सात कोसावर असणाऱ्या मंगळवेढा गावात गढीचे काम सुरू असते. त्या कामावर चोखामेळा असतो. पण त्याचे सर्व चित्त पांडुरंगात गुंतलेले असते. इतक्यात गढी कोसळते व तिच्याखाली सापडून चोखामेळा मरण पावतो. पांडुरंग नामदेवाला मंगळवेढ्यास चोखोबांच्या अस्थी आणण्यास पाठवितो. नामदेव प्रश्न विचारतो. चोखोबांच्या अस्थी कशा ओळखाव्यात? तेव्हा पांडुरंग सांगतात, ज्या अस्थीमधून माझे नाम ऐकू येत असेल ती अस्थी माझ्या चोख्याची.

शेवटच्या श्वासापर्यंत जो भक्त परमेश्वराच्या नामस्मरणात रंगून जातो तो नेहमीच देवाला प्रिय असतो. हा विचार पटवून देताना महाराज वरील कथा सांगतात.

थोडक्यात, महाराजांनी आपल्या कीर्तनामधून अशा कथा सांगून कीर्तने श्रवणीय तर केलीच, पण त्याचबरोबर आपला विचार पटवून देण्यातही ते यशस्वी झाले.

१३. बीजमंत्राचा जयघोष व आरती

महाराजांच्या प्रत्येक कीर्तनात 'जय जय रामकृष्ण हरी' या बीजमंत्राचा जयघोष दिसतो. 'वारकरी, रामदासी, नारदीय कीर्तन परंपरेचा आत्मा हा बीजमंत्र आहे.'^{३२} असे डॉ. यशवंत पाठक यांनी म्हटले आहे. या बीजमंत्राच्या जयघोषाने ते श्रोत्यांच्यामध्ये चैतन्य निर्माण करीत त्याचबरोबर आपला विचार त्यांच्यापर्यंत पोहोचविण्यात ते यशस्वी होताना दिसतात. तसेच ॥ ज्ञानोबा माऊली तुकाराम ॥, ॥ श्रीराम - श्रीराम ॥, ॥ विठ्ठल - विठ्ठल ॥, ॥ जय जय वासुदेव ॥, ॥ तुकाराम -तुकाराम ॥ यांसारखे नामघोष आपला एखादा मुद्दा पटवून झाल्यानंतर ते म्हणताना दिसतात. यामुळे श्रोत्यांना श्रवण भक्तीचा व कीर्तन भक्तीचा अपोआपच लाभ होत असे.

याचबरोबर महाराज ज्ञानदेव, एकनाथ, तुकाराम यांच्या चरित्र कथनानंतर किंवा एखादा आध्यात्मिक मुद्दा पटवून दिल्यानंतर या संतांच्या संपूर्ण व्यक्तिमत्त्वाचे, चरित्राचे गुणवर्णन करणाऱ्या आरत्या कीर्तनात करताना दिसतात.

१४. संवादात्मकता

संवादात्मकता हा महाराजांच्या कीर्तनभक्तीचा एक महत्त्वाचा घटक म्हणून लक्षात घेता येतो. कारण भक्तीचे इतर प्रकार व्यक्तिगत आहेत. पण कीर्तनभक्ती ही एकापुरती मर्यादित नसून ती स्वतःबरोबरच इतरांच्या बुद्धीवर प्रकाश टाकू शकते. म्हणूनच महाराजांनी कीर्तनभक्तीचा स्वीकार केलेला आहे.

त्यामुळेच ते आपल्या निरूपणात श्रोत्यांचा सहभाग करून घेतात. ते त्यांच्याशी जणू संवाद साधतात.

संवाद क्र १

उदा. संतान प्राप्तीसाठी महिला अंधःश्रद्धेला कशा बळी पडतात हे लोकांना प्रश्न विचारून पटवून देतात. उदा. जो शेंदूर शेरणी मागतो. कोंबडं, बकरी यांच्या बळीची अपेक्षा करतो तो देव कसला? अशी प्रश्नांची मालिका श्रोत्यांच्या पुढे उभी करून संतती प्राप्तीसाठी

महिला अंधश्रद्धेला कशा बळी पडतात हे पटवून देऊन त्यापासून त्यांना महाराज परावृत्त करतात.

संवाद क्र. २

अध्यात्मातील अनुभवाबद्दल मार्गदर्शन करतांना महाराज श्रोत्यांना प्रश्न विचारतात की, कागदावर साखर हा शब्द लिहिला तर चाखून अनुभवता येईल काय? श्रोत्यांच्याकडून सहाजिकच उत्तर 'नाही' असे येते व तो विचार श्रोत्यांना आपोआपच पटतो.

तसेच ब्रह्माचे नुसते वर्णन काय कामाचे असे म्हणून महाराज अनुभवाच्या बोलांना किती महत्त्व असते हे दाखवून देतात.

महाराजांच्या कीर्तनात परखडपणा, स्पष्टवक्तेपणा होता. आपल्या समोरील जनता कीर्तन श्रवणाने सुधारावी असा प्रांजळ हेतू त्यामागे होता. त्यामुळेच महाराज श्रोत्यांशी संवाद साधताना दिसतात.

संवाद क्र. ३

उदा. : १. कीर्तनात तुम्हाला डागण्या का द्याव्या लागतात?

तर तुमचा देह परमेश्वर व्हावा म्हणून.

२. देह परमेश्वर कधी होईल?

तर ज्या वेळी आपण जाती, वर्ण, अभिमान सोडून देऊ तेव्हा देह परमेश्वर होईल. (महाराज श्रोत्यांसमोर प्रश्न विचारून याची उत्तरे स्वतःच देत व आपला विचार पटवून देत.)

महाराज देहाचे महत्त्व नाकारत नाहीत. परमेश्वराने दिलेला देह सत्कारणी लागावा, देहाच्या माध्यमातून चांगले शिक्षण घ्यावे, चांगल्या शिक्षणामुळे व्यवहारज्ञान येईल. चांगली नोकरी, व्यवसाय मिळेल असा श्रोत्यांना उपदेश करतात.

संवाद क्र. ४

लोकांचे नुकसान का होते. तर लोक अज्ञानी राहिल्यामुळे. नरदेहाला कोणताही गुण मेहनतीने शिकता येतो. त्यामुळेच मोडी, संस्कृत, इंग्रजी भाषा मेहनतीने शिकता येते. त्यामुळे जो मेहनतीने शिकेल त्याचे महत्त्व वाढेल.

जो शिक्षण घेत नाही त्याला दोन आणे मजुरी मिळते. जो शिकतो तो अधिकारी होतो. त्याला पाच-दहा हजार रुपये पगार मिळतो. हा फरक कशाचा? तर अभ्यासाचा आहे. अशा प्रकारे महाराज नरदेहाचे महत्त्व शिक्षणाने वाढेल असा महत्त्वाचा उपदेश करताना दिसतात. सरळ साध्या संवादी भावामुळे हा उपदेश लोकांना चटकन पटत असे.

अशा प्रकारे संवादीभाषेमुळे महाराजांची कीर्तने जनमानसात प्रिय असलेली आपणास दिसतात. कारण आज ही बुलढाणा जिल्ह्यात महाराजांच्या कीर्तन वद्यांच्या वाचनांचे 'सप्ताह' साजरे होताना दिसतात. त्याचे कारण संवादात्मकतेमुळे ही कीर्तने वाचनीय झाली आहेत हेच होय. तात्पर्य संवादात्मकता हे महाराजांच्या कीर्तनाचे खास वैशिष्ट्य होय. अशिक्षित समाजापर्यंत आपला विचार पोहचविण्यासाठी हे वैशिष्ट्य चांगले उपयोगी पडते. गाडगेबाबांच्या कीर्तनामध्येही अशी संवादात्मता दिसते.

निष्कर्ष

१. आध्यात्मिक दृष्ट्या 'कीर्तनाचे सामर्थ्य' जसे संतांनी ओळखले होते तशाच प्रकारे अलिकडील स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील समाजसुधारक, क्रांतिकारक विचारवंत यांनी देखील सामाजिक व राजकीय दृष्टिकोनातून कीर्तनाचे महत्त्व ओळखले होते.
२. श्रीसंत मारुती महाराजांची कीर्तने लिखित स्वरूपात उपलब्ध आहेत. अभ्यासकांच्या दृष्टीने ती महत्त्वाची आहेत.
३. महाराजांची कीर्तने ही वारकरी सांप्रदायिक कीर्तने आहेत. त्यामुळे 'ज्ञानोबा ते निळोबा' या वारकरी संतांचे अभंग त्यांनी निरूपणासाठी घेतलेले दिसतात. तसेच

गीता, भागवत, ज्ञानेश्वरी, तुकाराम गाथा या वारकरी संप्रदायाच्या प्रमाणभूत ग्रंथांचा ते निरूपणासाठी वापर करताना दिसतात.

४. आध्यात्मिक विचार, संतसेवेचे महत्त्व, मानसभक्ती, संसार कल्याण अशा अनेक मुद्द्यांना स्पर्श करणारे विचार, मार्गदर्शन महाराजांच्या कीर्तनातून घडते.
५. समाजातील विसंगतीवर भाष्य करताना महाराजांची भाषा प्रसंगी परखड, कठोर, होताना दिसते. पण त्याच्यामागे समाजहिताचाच कळवळा दिसून येतो.
६. कथांचा वापर महाराजांनी कीर्तनात केल्यामुळे तसेच संवादात्मकेमुळे भावामुळे मुख्य विषयाचे प्रतिपादन समजण्यास सोपे जाते.
७. महाराजांची कीर्तने वारकरी वाङ्मयीन चळवळीची आधुनिक युगातील आधारशीला ठरते.

संदर्भ

१. पुंडे, दत्तात्रय, 'संत साहित्य अभ्यासाच्या काही दिशा', स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९९२, पृ.क्र.१६३.
२. पाठक, डॉ. यशवंत : 'नाचू कीर्तनाचे रंगी', कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, द्वितीय आवृत्ती २००३ पृ. क्र. ११
३. तत्रैव, पृ. क्र. १२
४. दत्तराज देशपांडे (संपा.) १९८६, श्रीनाना महाराज साखरे कृत सार्थ ज्ञानेश्वरी पुणे, सारथी प्रकाशन, ओवी क्र. १९७, पृ. ३५६.
५. तत्रैव, पृ. क्र. ३५६.
६. भावे, ह.अ., 'नामदेव गाथा', वरदा बुक्स, पुणे, १९९०, पृ.क्र. ३७३.
७. इनामदार, हे.वी., 'संत एकनाथ दर्शन', (संपा.) कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, १९८३, ओवी ४४८, पृ.क्र. ३९.
८. दांडेकर, शं.वा., 'श्रीसंत तुकाराम महाराज यांची अभंग गाथा', चित्रशाळा प्रेस प्रकाशन, पुणे, द्वितीय आवृत्ती, १९६५, पृ.क्र. ७६९.
९. तत्रैव, पृ. क्र. ७८०.
१०. श्रीसंत मारुती महाराज माकनेरकर अध्यात्म कीर्तन रत्न, खंड १/२, भाग १-२, प्रकाशक, संत मारुती महाराज माकनेरकर संस्थान, माकनेर, २००६, कीर्तन ४ थे पृ. क्र. ३९.
११. श्रीसंत मारुती महाराज माकनेरकर अध्यात्म कीर्तन रत्न, उनी, कीर्तन १२ वे, पृ.क्र. १०४.
१२. श्रीसंत मारुती महाराज माकनेरकर अध्यात्म कीर्तन रत्न, उनी, कीर्तन ११ वे, पृ.क्र. १०८.
१३. तत्रैव, कीर्तन ११ वे, पृ. क्र. ११०

१४. तत्रैव, कीर्तन ३ रे, पृ. क्र. ३०
१५. तत्रैव, कीर्तन ३ रे, पृ. क्र. ३०
१६. तत्रैव, कीर्तन ५ वे, पृ. क्र. ५०
१७. तत्रैव, कीर्तन ३ रे, पृ. क्र. ३०
१८. फडकुले डॉ. निर्मलकुमार 'संत सहवास' सुविधा प्रकाशन, द्वितीय आवृत्ती २००४ पृ.
क्र. २२
१९. श्रीसंत मारुती महाराज माकनेरकर अध्यात्म कीर्तन रत्न, उनी, कीर्तन ३ रे, पृ.क्र.
२१.
२०. फडकुले डॉ. निर्मलकुमार 'संत सहवास' सुविधा प्रकाशन द्वितीय आवृत्ती २००४ पृ.
क्र. ८३
२१. श्रीसंत मारुती महाराज माकनेरकर अध्यात्म कीर्तन रत्न, उनी, कीर्तन ८ वे, पृ.क्र. ८.
२२. तत्रैव, कीर्तन ८ वे, पृ. क्र. १५
२३. तत्रैव, कीर्तन २ रे, पृ. क्र. १०
२४. तत्रैव, कीर्तन २ रे, पृ. क्र. १३
२५. भगत प्राचार्य रा. तु. 'संत साहित्य आणि अंधश्रद्धा निर्मूलने' (राम शेवाळकर)
प्रथमावृत्ती १५ ऑगस्ट २००२
२६. पाठक, डॉ. यशवंत : 'नाचू कीर्तनाचे रंगी' कॉन्टिनेंटल प्रकाशन. पुणे, द्वितीय आवृत्ती
२००३ पृ. क्र. २८०
२७. श्रीसंत मारुती महाराज माकनेरकर अध्यात्म कीर्तन रत्न, उनी, कीर्तन ८ वे, पृ.क्र.
७२.
२८. दत्तराज देशपांडे (संपा.) १९८६, श्रीनाना महाराज साखरे कृत सार्थ ज्ञानेश्वरी पुणे,
सारथी प्रकाशन, अध्याय ६ वा, ओवी क्र. ६८, पृ. १५.

२९. श्रीसंत मारुती महाराज माकनेरकर अध्यात्म कीर्तन रत्न, उनी, कीर्तन ९ वे, पृ.क्र. ८४.
३०. तत्रैव पृ. क्र. ८३.
३१. तत्रैव, कीर्तन १४ वे, पृ. क्र. १३३
३२. 'नामदेवे रचिला पाया' डॉ. यू. म. पठाण, पृ. क्र. ४२ कीर्तन संकीर्तन, संपादन, दि. भा. घुसरे प्रकाशन, श्री मेहनबुवा कुबेर कार्यवाह. अ. भा. कीर्तन संमेलन, नागपूर, प्रथमावृत्ती. २०००.